

Філософський виклик недосконалій правовій реальності

Хотів автор цього чи ні, але його спокійна і докладна за стилем і змістом книга* виявилася досить бунтівною за духом, тому що в ній логічно окреслено контури тієї правової реальності, яка, на думку автора, повинна відповідати ідеї (вищому призначенню) права в суспільстві. Ця реальність істотною мірою завоює у світі теоретично і практично, але від неї, на жаль, досить далеко поки що наша країна.

Справді, якщо спробувати неупереджено оцінити життя сучасного українського суспільства з огляду на те, наскільки воно є досконалим чи недосконалим у правовому відношенні, то картина вийде суперечливою, якщо не сказати парадоксальною. З одного боку, в Україні наявна велика атрибутика, яка має свідчити про цілком гідну правову організацію суспільства. Але, з іншого боку, відповідно до аналітичних і політичних оцінок вітчизняних і зарубіжних фахівців, Україна стабільно витримує характеристику держави, нездатної забезпечити здійснення принципу верховенства права на своїй території, яка проголосила права людини, але не здатна їх гарантувати. Стає все більш очевидним, що такий стан речей не може пояснюватися виключно спадщиною «тоталітарного минулого»; неадекватно низький рівень правового розвитку суспільства відтворюється сьогоднішньою повсякденною українською економічною, політичною і юридичною дійсністю і корениться в ній.

Перед нами — найскладніша соціальна проблема, яка повинна бути належним чином осмислена — на рівні як неупереджених глибинних спеціальних досліджень, так і адекватних, зважених, реалістичних державно-політичних оцінок і рішень. Гостросуперечлива практична дійсність не може не вивести до-

* Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. — Харьков: Право, 2002. — 328 с.

слідника до первинних, принципів питань — про те, що являють собою у своїй сутності право і правове регулювання (правовий спосіб упорядкування громадського життя), що лежить в основі правового регулювання і на чому відповідно потрібно робити принциповий наголос, якщо дійсно мати на меті домогтися якогось прогресу в цій галузі соціального життя.

Справедливості заради слід зауважити, що не тільки сучасний досвід транзитивних суспільств, а й весь історичний досвід досить суперечливий з погляду правового благоустрою держав. Наскільки здавна високі і чисті людські помисли про право, настільки грубою і недосконалою виступає часом правова дійсність, вона постійно, вічно недосконала. З цієї причини світлі уми різних часів і народів доклали і докладають чимало зусиль для того, щоб пізнати глибинний смисл, найбільш глибоку сутність права, визначити виразно, що це таке, — для того, щоб у кінцевому рахунку адекватно вирішувати проблеми правової практики в її єдності з іншими важливими сторонами людського буття. Стан філософсько-правових досліджень тому — чутливий барометр, що показує ступінь розвиненості не тільки юридичної науки як такої, але ступінь окультуреності всього правового мислення в суспільстві. Побічно її стан показує і рівень розвиненості правової практики, показуючи служителів права з боку не тільки володіння ними технікою юридичного ремесла, а й бачення ними сутнісного смислу їх діяльності.

З цієї причини шойно видану монографію С. Максимова можна вважати неординарним явищем у науково-правовому житті нашої країни. Адже як би не переконував нас автор у тому, що в Україні спостерігається щось подібне до «буму» філософсько-правових досліджень (с. 7), насправді їх дуже небагато, а що стосується послідовної серії робіт, яка б свідчила про становлення якоїсь філософсько-правової школи, то про це взагалі говорити поки що рано. Крім того, справжніх філософсько-правових робіт, як видається, і не повинно бути особливо багато. Філософія права — елітарне, специфічне, складне знання, яке формується на граничному рівні абстрагування, де робиться спроба включити найбільш узагальнене уявлення про право в цілісну картину буття людини, природи і суспільства.

Автор рецензованої роботи поставив перед собою дуже складні завдання. По-перше, комплексно обґрунтувати і затвер-

дити в структурі вітчизняної теоретичної юриспруденції категорію «правова реальність» і показати її реальну значущість у процесі правопізнання. По-друге (і це було особливо складно), окреслити теоретичний, концептуальний апарат пізнання правової реальності (щодо цього автором дуже ґрунтовно проаналізовано основні доктрини праворозуміння в їх історичній еволюції і сучасному стані). По-третє, проаналізувати структуру правової реальності, зокрема її ідейно-смыслову складову. По-четверте, ув'язати природу правової реальності з природою людини, тобто затвердити в правах так званих філософсько-антропологічний метод у пізнанні права і тим самим заповнити хоча б деякою мірою істотну «білу пляму» в рамках вітчизняної наукової юриспруденції.

Всі ці завдання (можливо, тут відзначено не всі аспекти авторського задуму) вирішено в роботі досить успішно. Ми не стверджуємо, що з'ясовано абсолютно всі питання і одержано остаточно відпрацьовану і логічно бездоганну картину правової реальності; подібна мета і не ставилася. Разом з тим онтологічний, гносеологічний і якоюсь мірою практично-інструментальний статус категорії «правова реальність» (та його корелятивів — «світ права», «буття права» та ін.) обґрунтовано цілком переконливо. І головний результат роботи, безумовна творча заслуга автора і основне новаторство здійсненого дослідження полягають у тому, що через всебічне осмислення і логічне застосування категорії «правова реальність» затверджується широкий, не зашорений погляд на право як на глобальне явище, феномен широкого значення і складної природи, коригуються ті тлумачення в осмисленні права (переважно кельзіансько-позитивістського змісту), що затвердилися у вітчизняній юриспруденції, є у певному значенні досить цінними і необхідними, але їх некритичне використання породжує багато логічних суперечностей у теорії і відчутні складності в правовій практиці.

З точки зору змістовної і суто літературної монографія має низку істотних достоїнств, з яких хотілося б відзначити насамперед такі.

1. Книга є дуже пізнавальною. Якби хто-небудь поставив за мету одержати узагальнене уявлення про складну палітру філософсько-теоретичних позицій, що існували раніше й існують на

сьогодні у питанні принципового бачення феномена права, йому сміливо можна було б рекомендувати дану роботу, незважаючи на те, що за стилем і рівнем аналізу вона далеко не елементарна. При цьому заслуговує на окреме згадування те, що доктринальний аналіз тут (на відміну від багатьох інших робіт філософсько-правового профілю) не був самоціллю, а послужив теоретичним контекстом для обґрунтування конкретної правової категорії.

2. Книга є дуже ґрунтовною. Насамперед вона створена на міцному фундаменті світової філософсько-правової думки. Автор впевнено оперує творами Аристотеля, Ф. Аквінського, Гоббса, Локка, Канта, Гегеля та інших великих мислителів минулого, тобто фрагментами людського знання з непроминальною цінністю. Крім того, у книзі піднято й інші масштабні шари необхідної інформації: дореволюційна російська філософія і юриспруденція, профільні дослідження радянського і пострадянського періодів, що здійснювалися в Російській Федерації та Україні, авторитетні праці з теорії та філософії права Заходу. Не буде перебільшенням охарактеризувати книгу С. Максимова як дуже корисну для тих, хто вивчає або викладає історію правових вчень (особливо в частині, що стосується її сучасного періоду).

У зв'язку з цим дуже цінною характеристикою роботи можна вважати її претензію на універсальне значення. Це філософсько-теоретичне дослідження, яке не має (на відміну від багатьох інших теоретичних робіт з права) відчутної національної прив'язки. Гадаємо, що вона з однаковим інтересом могла б бути сприйнята не тільки в ареалі пострадянської державності, але й у країнах з розгорнутою і розвинутою практикою філософсько-правових досліджень. Книга цілком гідна цього за докладністю, колом порушеної проблематики і базою джерел, покладеною в основу роботи.

3. Книга є досить критичною за своєю спрямованістю. Наявно, це природний результат неупередженого філософського дослідження; критичний момент, за словами самого автора, властивий філософському методу за визначенням. Форма критичної оцінки тут досить специфічна. Прямих негативних оцінок тих чи інших фрагментів правової дійсності в Україні ми не

знайдемо¹. Але авторська інтерпретація правової реальності як логічного поняття, заперечення однобічно-позитивістського її бачення, дихотомія правової реальності на позитивно-правову і природно-правову складові, визнання ідеально-ціннісного моменту (який виражається в розвинутому національному почутті свободи, справедливості, відчуття невід'ємності необхідних громадянських прав) обов'язковим елементом гармонічної правової реальності приводять до однозначного висновку: сьогоднішня правова дійсність України внаслідок дії низки об'єктивних і суб'єктивних, історичних і сучасних чинників є досить занепапою, деформованою, і турбота про формування розвинутої правосвідомості в українському суспільстві має стати важливою частиною довгострокової державної політики.

4. Книга є гармонічною з огляду на її зміст і структуру. Перший розділ («Способи осмислення правової реальності») являє собою розгорнутий філософський вступ до проблеми; тут відобразилося авторське розуміння філософії права як комплексної дисципліни на грані філософії та юриспруденції; її структури (онтологія, гносеологія, антропологія, аксіологія права); співвідношення філософії права та інших близьких до неї галузей знання про право, її функції і т. ін. Оскільки філософсько-правове знання народжується із застосування у сфері юриспруденції філософської методології, а остання має значне різноманіття і породжує відповідно різноманітні напрямки в осмисленні права, остільки основне місце в розділі приділено докладному опису головних філософських підходів до права (правовий по-

¹ У роботі немає критичних висловлень на рівні політичної публіцистики, що часто можна зустріти в сучасній літературі юридичного профілю, в тому числі і навчальній. Разом з тим у книзі достатньо узагальнень світоглядного порядку, цілком опозиційних щодо практичної правової дійсності України. Такі, наприклад, висновки про те, що підміна права державою перетворює індивіда на засіб у руках деспотичної державної машини (с. 197); докладні міркування про сучасний «дискурс легітимації», який припускає органічне поєднання державного суверенітету із системою прав людини; зобов'язання сучасної держави гарантувати, з одного боку, легальність поведінки особи, яка виконує закони («не вимагаючи від неї особливого ентузіазму в такому виконанні» — с. 220), інакше кажучи — легітимність розпоряджень; антропологічні корені й активну природу категорії «права людини» і більш широкою категорії «правосуб'єктність» (суть останньої — не в сліпому виконанні запропонованого, а в реалізації активного потенціалу правосвідомості (див. с. 248 і наст.).

зитивізм, правовий об'єктивізм та різні течії природно-правової доктрини).

Базова частина роботи — розділ другий («Правова реальність як світ права (онтологічні проблеми)»). Саме тут сконцентровано матеріал, який становить принципове авторське бачення правової реальності, світу права і, у кінцевому рахунку, самого права. Автор пропонує інтегративне бачення правової реальності «як світу права, що конструюється із правових феноменів, упорядкованих залежно від ставлення до базисного феномена як до якоїсь «першореальності» права» (с. 148). «Світ права» розуміється ним як явище метасоціального порядку, структурними елементами якого є не соціальні факти, а смисл і значення (с. 154); право, іншими словами, — це особливий світ «соціальної ідеальності, яка є спорідненою істинам логіки і математики» (с. 155); «першореальністю» права виступає ідея (смысл) права, а смисловий зміст, який виражає феномен права, полягає у певній повинності (див. с. 157). Регулюючий вплив права спрямовано відповідно насамперед на конституювання людини як чогось певного, на формування її як суб'єкта, що, з одного боку, відчував би себе носієм певної цінності і відповідно прав і можливостей, а з іншого — як таких сприймав би своїх партнерів по соціальній взаємодії.

Вельми насиченим у з погляду змісту є розділ третій роботи — «Право як спосіб людського буття (антропологічні підстави права)». Сутність антропологічної позиції щодо права автор визначає не без певної патетики: вона полягає в тому, щоб представити право «як те, без чого людина не може бути людиною, з одного боку, і виявити в структурі людського буття такі моменти, які у зовнішньому вираженні дають правові відносини (право) — з іншого боку» (с. 192). Крім того, що автор показує необхідність використання антропологічного підходу, окреслює його сутність, торкається питання про історію становлення і застосування антропологічного методу в історії філософії права, він також аналізує в антропологічному ключі такі важливі категорії правознавства, як «права людини» і «суб'єкт права» («правосуб'єктність») (чому присвячено відповідні підрозділи розділу).

Хотілося б звернути увагу ще на один момент, пов'язаний з антропологічним аспектом бачення права. Аналізуючи передумови формування правового способу сприйняття людьми один

одного, автор звертається до категорії «визнання», яке присутнє тоді, коли одна людина визнає іншу тим, чим хотіла би бути визнана сама. Подібне визнання спроможне стати основою для здійснення рівних прав (П. Рікер). Спираючись на категорію «визнання», автор пропонує визначення права як способу людської взаємодії (співіснування), можливого завдяки людській здатності бути автономним суб'єктом, який визнає таким же суб'єктом будь-кого іншого (див. с. 254). Якщо врахувати, що категорія «визнання» у певному значенні співзвучна соціально-психологічній категорії «згода» (згода щодо загальних цінностей і в прийнятті взаємних дій як чинник групової цілісності), а категорія «згода» зовсім недалеко відстоїть від понять «угода», «конвенція», «договір», тобто первинних правових понять, то подібне розуміння права може виявитися дуже перспективним з огляду на адекватне переосмислення основних парадигм вітчизняного теоретичного правознавства.

Нарешті, дуже цікавим (хоча і побіжно окресленим) є виведене автором на завершення дослідження поняття «правове суспільство» (с. 304 і наст.). Це поняття — підсумок концепції правової реальності і припускає «саморегульвне суспільство, в якому обмеженням волі одного суб'єкта є лише така ж рівна воля іншого суб'єкта, або таке суспільство, в якому затверджено принцип панування права» (с. 310). Це гіпотетичний ідеальний стан соціуму, альтернативний як стану надлишкової врегульованості, так і стану соціальної аномії. Поняття «правове суспільство» не є для вітчизняного правознавства абсолютною новачією, однак воно заслуговує на особливу дослідницьку увагу, оскільки являє собою певною мірою контроверзу більш звичному поняттю «правова держава» і сприяє утвердженню думки про право не стільки як про державний, скільки про загально-соціальний регулятор з відповідними закономірностями виникнення, розвитку і функціонування.

Отже, навіть побіжний аналітичний погляд на книгу С. Максимова свідчить про те, що ми маємо справу не з ординарною роботою, а з дуже ґрунтовним філософсько-правовим дослідженням, причому, очевидно, — тільки першою його стадією, оскільки багато питань у книзі окреслено побіжно, часом просто намічено, а це дає привід сподіватися на їх поглиблене і розширене дослідження в майбутньому.

В той же час, як і всякий ґрунтовний і новаторський твір, книга С. Максимова дає досить приводів для роздумів, сумнівів і дискусій. Вважаючи першоосною права певні ідеальні величини, смисли, що відкриваються у свідомості й згодом втілюються в позитивних правових формах (така методологічна позиція, безумовно, заслуговує на повагу, вона логічно достатньо послідовна і предметно гуманна), автор, проте, залишає поза увагою механізм появи ідеї права із маси конкретних практичних ситуацій. Цілком логічно виникають питання і з приводу пропонуваної автором структури правової реальності — як у статичному, так і динамічному аспектах. Наскільки виправдана жорстка дихотомія природного і позитивного права як елементів правової реальності? І чи дійсно ідею права, а не конкретні взаємодії між соціальними суб'єктами, слід вважати «вихідним, логічно першим... компонентом правової реальності» (с. 179)? Чи не абсолютизує автор «суб'єктоцентричний», антропологічний підхід до розуміння правової реальності, і чи не є більш перспективним для адекватного праворозуміння підхід, який умовно можна було б назвати «антропосоціоцентричним» і який коректно відобразив би дуалізм людського і соціального в природі права?

Є. Бурай, кандидат юридичних наук, доцент кафедри порівняльного правознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

О. Петришин, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України, головний учений секретар АПрН України.

Теоретичні засади і практика боротьби з тероризмом

Події, що відбуваються у світі, безперечно свідчать про вкрай загрозливе значення одного з найнебезпечніших злочинів — тероризму. Це суворая реальність, що вимагає постійного вивчення і осмислення тероризму, розроблення дійового механізму боротьби з ним. Характеризуючи напрямки сучасних досліджень з проблем боротьби з тероризмом в Україні, слід конста-